

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐԷՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Ըստ «Տեղի, ժամանակի Եւ Գրողի Մասին»՝ Կոստան Զարեանի կեանքի վերջին տարիներուն գրուած ու յետմահու հրատարակուած կարճառօտ ինքնակենսագրութեան տուեալներուն, Արշակ Զօպանեանի եւ Զարեանի առաջին Հանդիպումը տեղի ունեցած է վերջինիս պատանեկութեան՝ փարիզեան ուսանողութեան տարիներուն (1895-1901)¹: Այդ ժամանակ, Զօպանեան նոր սկսած էր Ֆրանսայի Հայաստանական շարժումին մէջ իր դերակատարութիւնը, իսկ Զարեան «փոքրիկ ռուս»ն էր, որ փարիզեան լիկէոնի մէջ կ'ուսանէր: Դէպի Հայութիւն իր «վերադարձ»ի շրջանը ապագայի գործ էր դեռ:

1914ի Հոկտեմբերին Պոլիսէն խոյս տալով, Զարեան իր առաջին կնոջ՝ Թագուհի Շահնազարեանի, եւ նորածին երկու զաւակներուն՝ Վահէին եւ Արմէնին հետ, տարի մը Պուլկարիա մնացած է: Այնուհետեւ, մեկնած է Իտալիա, ուր անցուցած է հիմնականին մէջ 1915-1921 տարիները, դէպի Ֆրանսա ու կոփկաս կատարած երկու ճամբորդութիւններու ընդմիջումով: 1917-1919ին, երբ Զարեան ինքզինք նուիրած էր Հայ Դատի հետապնդման հարցերուն, սկսած է նամակցիլ Զօպանեանին հետ, որուն բազմաբնոյթ գործունէութիւնը այդ շրջանին բաւականին ծանօթ է²: Այս թղթակցութիւնը շարունակուած է, ընդմիջումներով, մինչեւ 1950: Զօպանեան իր վերջին նամակին մէջ կ'ակնարկէ Զարեանի բաղձանքին՝ Փարիզ այցելելու եւ վերստին Հանդիպելու: Ասիկա հաւանաբար տեղի ունեցած չէ, գոնէ մինչեւ փարիզահայ գրագէտին արկածահար մահը 1952ին:

Այստեղ կը ներկայացնենք ցարդ տրամադրելի երկկողմանի նամակագրութիւնը (1917-1919, 1945-1946 եւ 1950): Այլ առիթի կը թողուենք 1922-1931ին Զարեանի գրած նամակներուն առանձին հրատարակութիւնը, քանի որ Զօպանեանին պատասխանները ցարդ յայտնաբերած չենք (Հնարաւոր է, որ Զարեանի հարազատներուն մօտ գտնուող անձնական արխիւին մէջ ըլլան): Անոնցմէ քանի մը նմոշներ լոյս ընծայած էինք ատենին՝ Զարեանի «Երեք Երգ Ասելու Համար Վիշտը Երկրի Եւ Վիշտը Երկինքների» վիպերգի հրատարակութեան կապակցութեամբ³:

Նամակները ամբողջութեամբ պահպանուած են Զարեանի Անուան Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին (ԳԱԹ) մէջ: Նոյնութեամբ կը հրատարակենք զանոնք, յարգելով երկու նամակագիրներուն լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Զարեանի: Նամակները օժտած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով, որքան որ մեր պայմանները թոյլատրած են մեզի: Այս առիթով, կ'ուզենք մեր շնորհակալութիւնը

յայտնել բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Արծուի Բախչինեանին (Երեւան) իր թանկագին օժանդակութեան համար:

Ա.⁴

Սիրելի Կ. Չարեան,

Երեկ ստացայ պ. G. Ferreroի⁵ ստորագրութեամբ՝ պատճենը այն նամակին, զոր Ֆիլեմոսի հայասեր իտալական քոմիթէն⁶ ուղղած է դաշնակից պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն: Այդ պատճենը ցոյց պիտի տամ Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան⁷ ընկերներուն եւ պ. Ferreroին պիտի դրկենք շնորհակալութեան նամակ մը մեր Միութեան կողմէն:

Պ. Տէր-Ստեփանեանէն⁸ խնդրած էի որ ձեզ յայտնէ իմ շնորհատրութիւններս՝ այդ գեղեցիկ եւ կարեւոր ցոյցին⁹ դրդիչն եղած ըլլալնուդ համար: Պարտք կը համարիմ անձամբ եւս ձեզ յայտնել շնորհատրութիւններս եւ շնորհակալութիւններս:

Résolutionը գրուած է շատ լաւ ձեւով, իմ զգացմանցս բոլորովին համապատասխան: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ Tempsին եւ ուրիշ ֆրանսական լրագրաց մէջ անոր բանաձեւը փոխուած եւ կրճատուած էր (հայ combattantsներուն յիշատակունը ջնջուած, անկախութիւնը ինքնավարութեան վերածուած, եւն). շատ ուրախ եղայ կարդալով բուն résolutionը¹⁰: Ռուս յեղափոխութենէն առաջ, մենք ինքնավարութեան խօսք կրնայինք միայն ընել (թւայտ եւ այն ձեւը որով գոնէ ես ինքնավարութիւն կ'ուզէի, անկախութեան համարժէք էր գրեթէ). բայց այժմ անկախութիւն պէտք է ուզենք բացէ ի բաց:

Այդ ցոյցին նկարագրութիւնը հրատարակող իտալական լրագիրներէն մէկ մէկ օրինակ եթէ հաճիք դրկել ինձի, շատ շնորհակալ կ'ըլլամ:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս,

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 17 Rue La Bruyère
23 Յունիս 1917

Բ.¹¹

Via della Robbia 54
Firenze
28-VI-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ժամանակին ստացանք ձեր հեռագիրը ցոյցէն օր մը [յ]ետոյ եւ այժմ ձեր նամակը: Comité-ն մտադիր է շարք մը ուրիշ ցոյցեր սարքելու Իտալիոյ ուրիշ մեծ քաղաքներու մէջ որպէսզի résolution-ին միանայ միահամուտ կերպով ամբողջ իտալացի ժողովուրդը:

Կը գարմանամ որ ֆրանսական թերթերը այդքան աղաւաղած են résolution-ը: Անհրաժեշտ է անմիջապէս մեծ թերթերու մէջ հրատարակել իր ամբողջ բովանդակութեամբ իսկական *facte*-ը: Կը դրկեն ձեզի առ այն թերթերը որոնք խօսած են մանրամասնութեամբ ցոյցի մասին¹²:

Ըստ իմ համեստ կարծիքի, արտասահմանի հայութիւնը չի ընել այն ամենը ինչ որ կրնար եւ պէտք էր ընէր: Օրինակի համար delegation-ի¹³ ծերութիւնների¹⁴ ձայնը չի լսուիր, հայութեան միահամուտ կամքը չէ յայտարարած: Չէ՞ք կարծել որ հայկական congrès-ի մը անհրաժեշտութիւնը կը զգացի, որ պէտքի էրոպայան միացած հայ ժողովուրդի կամքը ճանչնայ: Բարի կ'ըլլար այդ մասին ձեր կարծիքը [1 բառ անընթ.] եւ կարծիքը ձեր բարեկամներու:

Ռուս յեղափոխութեան վրայ ես մեծ յոյսեր չ'ունիմ. ժողովուրդ մը որ[ուն] ազգային ինքնագիտակցութիւն կը պակասի չի կարող հասկնալ մեր դատը: Այն ու ամենայնիւ այժմ է որ պէտք է աշխատիլ եւ բարձր ձայնով պահանջել մեր սուրբ իրաւունքներու իրագործումը:

Առիթէն կ'օգտուիմ յայտնելու համար ձեզի այն համակրութիւնն ու հիացմունքը որ տածած եմ միշտ ձեր գրական գործունէութեան համար եւ կը խնդրեմ ընդունիք իմ եղբայրական զգացումներուս ամենայ բարձր արտայայտութիւնը:

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Գ.¹⁵

Սիրելի պ. Զարեան,

Ձեր նամակը վաղուց ստացած եմ: Ներեցէք որ շափազանց զբաղած ըլլալով՝ չկրցայ անելի շուտ պատասխանել:

Ձեր գործունէութիւնը Իտալիոյ մէջ շատ գովելի է: Տոքթ. Պազարճեանէն¹⁶ կ'իմանամ թէ զալ ձմեռ մտադիր էք կրկնել եւ ընդլայնել ձեր ջանքերը: Մեծապէս կը գնահատեմ ձեր եռանդը, բոպէի պահանջներուն ըմբռնումը, եւ կը մաղթեմ լիատակար յաջողութիւն ձեր բոլոր ձեռնարկներուն:

Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ՝ հայերը շատ բան կ'ընեն, բայց համաձայն եմ որ կարելի է եւ պէտք է անելին ընել: Օր մը թերեւս իրարու հանդիպինք. կը խօսինք այդ մասին:

Եւրոպական քաղաքի մը մէջ՝ Փարիզ օրինակի համար, հայ համազգային Congrès-ի մը գաղափարին, որու մասին կը գրէք, վաղուց համամիտ եմ: Քիչ օրէն պիտի ստանաք *Վերածնունդի*¹⁷ երկրորդ թիւը, որու մէջ պիտի տեսնէք այդ մասին իմ յօդուածս՝ 3-4 ամիս առաջ գրուած¹⁸ (անելի առաջ ալ գրած եմ այլ եւ այլ թերթերու մէջ, եւ նորէն պիտի գրեմ, մինչեւ որ իրականանայ այդ ծրագիրը):

Հաճեցէք փոքրիկ յօդուածներ դրկել *Վերածնունդին*, տնօրէնն ալ՝ տոքթ. Համբարձումեան¹⁹ բարեկամս, ես ալ շատ գոհ կ'ըլլանք:

Ընդունեցէք սիրալիր բարեւներս:

Ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 15 օգոստ. 1917

17 Rue de Bruyère

Սիրելի պ. Չարեան,

Իտալիոյ վրայ խուժող աղետին առթիւ²² եւ սրտակցութեան նամակ մը դրկեցի պ. G. Ferreroին՝ մեր Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան կողմէ, թերեւս ցոյց տուաւ ձեզի²³:

Նամակը դրկելէ քիչ յետոյ ստացայ նամակ մը Ligue Franco-Italienneի նախագահէն, այդ ճգնաժամային օրերուն մէջ՝ չեմ գիտեր թէ տեղի կրցաւ ունենալ ծրագրուած հայասիրական ցոյցը. չեմ կարծեր: Բայց եւ դրկեցի պատասխան մը՝ մեր ընկերներու հաւանութեամբ: Արդեօք այդ ցոյցը տեղի ունեցա՞ւ թէ ոչ, նամակս հասա՞ւ ատենին, շնորհակալ կ'ըլլամ եթէ հաճիք երկտողով մը տեղեկութիւն տալ ինձի այս մասին:

Շատ գոհ կ'ըլլամ նաեւ եթէ հաճիք քերթուած մը կամ գրութիւն մը դրկել *«Աերածնունդի»* Կաղանդի թիւին որ մասնաւորապէս ճոխ պիտի ըլլայ: Եթէ դրկէք երկու շաբաթէն կը հասնի:

Կը սպասեմ ձեր նամակին²⁴, եւ մաղթելով մեր սիրելի գեղեցիկ Իտալիային վանել բարբարոսներու հրոսը, կը խնդրեմ որ ընդունիք սիրալիք բարեւներս:

Չերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Ե.²⁵

29-XI-17

Via Robbia, 54, Firenze

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ձեր նամակը ստանալուս Ferrero-ն մօտս էր. ըսաւ որ չը նայած իր արդէն դրկած պատասխանին նորէն բան մը կը դրկէ տպելու համար:

Այստեղ դրութիւնը շատ անորոշ է եւ ո՛վ գիտէ ինչով կրնայ վերջանալ. կը զարմանամ ինչո՞ւ մերոնք Կովկաս եւ Հայաստանի գրաւած մասերի մէջ անկախութիւն չեն յայտարարեր: Ferrero-ն եւ մեր բարեկամները առհասարակ ինձի նման կը մտածեն: Արդեօ՞ք Թուրքիայէն կը վախնան թէ նորէն ազգը միջակութիւնների ձեռքն է: Սոսկալի է լուր չ'ունենալ ոչ մի տեղէ...

Ուրախ եմ որ սիրած էք բանաստեղծութիւններս: Տպեցէք երբ կուզէք եւ ինչպէս կուզէք²⁶:

Մնամ սիրով եւ յարգանք
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Զ.²⁷

15-XI[I]-17

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Երուսաղեմի առնան օրը²⁸ Ֆիօրենցիայի քաղաքապետութիւնը ուզեց որ հայ բանաստեղծ մը գրէ առ ժողովուրդ ուղ[ղ]ւած յայտարարութիւնը. ուզելով ատով, անշուշտ, պատել մեր ազգը որուն հանդէպ համակրութիւնը շատ մեծ

է հոս: Կը դրկեն ձեզ հատ մը այդ իմ manifestէն «Վերածնունդ»ի համար²⁹ եւ կը մնամ միշտ ձեր

ԿՈՆՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

Է.³⁰

[Դեկտեմբեր 1917]³¹

Սիրելի Պ. Չօպանեան,

Ահաասիկ այն ճառը³² որ արտասանեցի Հայկական Կոմիտէի պատուաւոր նախագահ, Ֆիօրենցիայի քաղաքագլուխ, Orazio Bacci-ի վրայ³³, այն հսկայ եւ պատմական սրահի մէջ ուր տեղի ունեցաւ ցոյցը ի նպաստ մեզի:

Տպաւորութիւնը շատ մեծ եղաւ: Քաղաքի իշխանութիւնը, ծերակուտականներ[,] député-ներ, prefet-ն, ամենքն ալ շրջապատեցին զիս ըսելով որ «վստահ եղէք[] հայկական դատը մեր դատն է եւ երբ պէտք ունենաք մեր աջակցութեան, ձեր տրամադրութեան տակն ենք»:

Եթէ հարմար [sic] գտնաք՝ հրատարակեցէք:

Ուրախութեամբ պիտի կատարեն ձեր խնդիրքը դրկելով հանդէսին այն ամենը ինչ որ կարող է նշանակութիւն մը ունենալ մեր դատի համար: Դժբախտաբար, մենք ինքներս այստեղ ոչ մի լուր չ'ունինք մայր երկրէն եւ չը գիտենք ինչ դիրք բռնել: Ի՞նչ կ'ընեն մեր «փաշաները»...

Կաղանդի թիւը չը ստացայ: Կը շնորհաւորեն ձեր տօները յուսալով որ գոնէ այս տարին քիչ մը լոյս բերէ ազգին եւ մեզ ամենուս:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Ը.³⁴

Սիրելի պ. Զարեան,

Ստացայ ձեր նամակը եւ ձեր գեղեցիկ դամբանականը ողբացեալ Bacciի մասին: անոր թարգմանութիւնը պիտի հրատարակեն *Վերածնունդի* յաջորդ թիւով³⁵:

Դուք ալ այժմ ստացած էք *Վերածնունդի* Կաղանդի թիւը:

Մեր օտար բարեկամներուն հայ ազգին ուղղեալ Կաղանդի բարեմադրութիւններուն մէջ կ'ուզե՞ք քանի մը իտալացիներու ալ գրուածքներէն ունենալ: Հաճեցէք խնդրեն Ֆրանսացոց, Ամերիկացոց, Անգլիացոց գրածները ցոյց տալ Ferrerօին եւ խնդրել որ ինք ալ բան մը գրէ, Իտալիայէն, եւ դրկէ շուտով՝ եթէ կարելի է: Խնդրեցէք իմ կողմէ, *Վերածնունդի* կողմէ: Շատ լաւ կ'ըլլայ, որ այդ շարքին մէջ մէկ երկու իտալական մեծ անուններէն երեւան: Ferrerօն զատ՝ եթէ ուրիշ կարեւոր քաղաքական կամ գրական անձնաւորութենէ մը եւս ստանաք message մը, շատ գոհ կ'ըլլամ: Հարկ չկայ որ երկար գրեն, քանի մը տող բաւական է:

D'Annunzioին³⁶ ուղղուած մեր նամակին ո եւ է պատասխան չստացանք:

Ես ինքս ալ տարօրինակ կը գտնեմ որ Կովկասի մէջ մերիւնները չեն հռչակեր Հայաստանի անկախութիւն կամ գէթ բացարձակ ինքնավարութիւն: Այդ պէտք է ընեն, *համաձայնելով Վրացոց հետ*: Վրացիք մենէ աւելի խելացի կը վարուին:

Փարիզ, 23 յունուար 1918

Թ.³⁷

2-11-18

Սիրելի պ. Չօպանեան,

Ժամանակին ստացայ «Վերածնունդի» վերջին շքեղ թիւը եւ այսօր ձեր նամակը: Յուսամ քան մը պիտի կարողանամ յաջողցնել, քայց չեմ ծածկեր որ ասոնց հետ գործ ունենալը՝ մանաւանդ երբ անոնք անմիջական շահ չ'ունին՝ շատ դժուար է: Նիւթապաշտ եւ փոքրահոգի ժողովուրդ մըն է [իտալացին] որ ինքզինքը վախկոտ կը զգայ եւ վեհանձնութիւնը զոհաբերութիւն կը համարէ: Կրնամ վստահեցնել ձեզ որ եթէ մեր անձնական ազդեցութիւնը չ'ըլլար եւ մերժելու ամօթը եւս, ասոնք քան մըն ալ չը պիտի ուզէին ընել: Աւելցնեմ նաեւ որ հոս հայերս ոչ մի կազմակերպութիւն չ'ունինք. կը գործենք զատ զատ առանց գիտնալու որ մերոնք ի՞նչ կը խորհին, ի՞նչ քաղաքականութիւն գործ կը դնեն, եւ այլն...

Կովկասէն եւս ոչ մի լուր չ'ունիմ: «Բօլշեւիկների» Հայաստանի մասին հռչակած Decret-ն³⁸ վերին աստիճանի կարեւոր է եւ պէտք էր անմիջապէս օգտուիլ կառավարութիւն մը կազմելով եւ երկրի անկախութիւնը յայտարարելով ամբողջ Եւրոպայ[յ]ին: Վախնամ որ ազգի քախտը միջակութիւններու ձեռքն է եւ պատրաստ ու ուժեղ մարդիկ Կովկասի մէջ կը պակսին: Meda-ին³⁹ ուղղիւմ Պօղոս Նուպարի նամակը անհասկնալի է ինձի. ամբողջ աշխարհը Հայաստանի անկախութեան մասին կը խօսի, իսկ այն ինքնավարութեան վրայ կը պնդէ, չը կարողանալով հասկնալ որ Meda-ն կը գործէ Վատիկանէն ներշնչուած, որը զանազան միտումներէ դրդուած անկախութիւնէ կը վախնայ: Տեսէք Ս. Ղազարի վանքի հետ խաղեր կ'ընեն. ներփակ կը դրկեն ձեզի վարդապետի մը նամակը որը շատ քան կը պարզէ⁴⁰:

Մնամ սիրով
Կ. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Այսօր պիտի խօսիմ Ferrero-ի եւ senateur Isidoro Del Lungo-ի հետ ձեր ուզած նամակներու մասին. յուսամ պիտի յաջողիմ:

Ժ.⁴¹

8-11-18
Via Robbia, 54

Սիրելի պ. Չօպանեան,

Ահա Is[idoro] Del Lungo-ի գրածքը «Վերածնունդի» համար⁴²: Del Lungo-ն իտալական Accademia della Crusca-ին նախագահն է եւ Իտալիոյ ամենամեծ գրագէտներէն մէկն է: Հայաստը մըն է եւ ամէն անգամ որ զիս կը տեսնէ կուլայ -- ձեր է:

Յուսամ Ferrero-ն բան մը դրկած պիտի ըլլայ, շատ հաւանական է եւ ուրիշներ ալ դրկեն⁴³:

Մնամ ձեր
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԺԱ.⁴⁴

14-II-18

Սիրելի պ. Չօպանեան,

Vecchi-ի գրածքը կրնաք եւ շտպել⁴⁵: Աղէկ կ'ըլլար նամակ մը գրելիք F. Meda-ին – Ministro del Tesoro⁴⁶ – Roma. մեր հազուագիտ բարեկամներէն մէկն է⁴⁷: Եթէ Կովկաս մերոնք [1 բառ անընթ.] չկազմակերպին եւ անկախութեան հիմը չդնեն պիտի կորչինք: Բօլշեիկների հետ շատ զգոյշ վարուելու է եւ անմիջապէս օգտի դնելու է անոնց «թողթր»⁴⁸: Ի՞նչ եղաւ մեր համազգային ժողովը Եւրոպայ:

Մնամ սիրով
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԺԲ.⁴⁹

25 Մարտ 1918
Ֆիօրենցիա

Սիրելի բարեկամ,

Քիչ մը ուշացայ ձեզի պատասխանելու: Միլան էի, ուր վերջապէս կարողացայ հայերը համախմբել, նոր կոմիտէ մը կազմել, budget մը ստեղծել եւ այլն: Մեծ յաջողութիւն է Իտալիոյ մէջ propagand-ի համար եւ հայերուս անհրաժեշտ միութեան համար⁵⁰: Եթէ պարագաները ներեն, ըստ ժողովի որոշման, ստիպած Փարիզ պիտի գամ քանի մը օրուան համար: Կը տեսնի՞նք եւ երկարօրէն կը խօսինք Միսիթարեան հարցի մասին եւս⁵¹: Առ այժմէն համաձայնիմ ձեզի հետ. շատ խոհեմ կերպով գործելու է եւ սպասելու է մինչեւ որ քաղաքական այս սոսկալի անորոշ ժամերը անցնին:

Կը սիրեմ, սիրելի եղբայր, ձեր քաջասրտութիւնը: Չը պիտի վհատի՞նք եւ եթէ մեռնելու ենք զոնէ գեղեցկութեամբ եւ արիօրէն մեռնինք: Բայց չը պիտի մեռնինք, այդ մասին վստահ եմ: Հայ ազգի գոյութեան մէջ խորհուրդ մը կայ որ ողբերգութիւնէն իսկ աւելի ուժեղ է եւ իր պատմական դերը դեռ պիտի կատարի [sic], բաւական է գիտակցութիւնը ունենանք այդ խորհուրդի եւ [1 բառ անընթ.] կու գայ:

Մնամ սիրով
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԺԳ.⁵²

Milano, 22/4/18
Via Carducci 17

Comitato Armeno
d'Italia

Սիրելի բարեկամ,

Շատ կը ցախիմ որ շուտով չպիտի կարողանանք տեսնուիլ. այնքան կարեւոր հարցեր կան որոնց մասին կ'ուզէի ձեզ հետ խօսիլ: Երեկ գրեցի Նուբար փաշային⁵³ հասցէն գիտնալու. կարելի է Թուրուզ երթամ:

Հոս որոշեցի մեծ գիրք մը հրատարակել Հայաստանին վերաբերեալ. տեսակ մը ժողովածու ուր ընթերցողը կրնայ գտնալ յօդուածներ բոլոր այն հարցերու շուրջ որ կրնայ զինքը հետաքրքրել: Գրականութիւնը եւ արուեստը եւս մեծ տեղ բռնելով պիտի խնդրէի ձեզմէ երկու կարեւոր յօդուածներ տայիք մեզի. մէկը հայ գրականութեան ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ, միւսն ալ արուեստի՝ հին եւ նոր՝ եւ ճարտարապետութեան վերաբերեալ: Գիրքը շատ շքեղ պիտի լինի, ուստի պէտք ունինք մեծ քանակութեամբ reproductionներու նորէն թէ հին եւ թէ՛ նոր արուեստի գործերէն: Սակայն պէտք չէ որ շապլոն ըլլան. եւ իրաւամբ նոր եւ հետաքրքրական: Կ'ուզէի՞ք այդ մասին ձեր կարծիքը յայտնել:

Սիրալիլ բարեկեցող
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆ

ԺԴ.⁵⁴

11-5-18

Via Robbia, 54

Firenze

Սիրելի բարեկամ,

Միլանի օդը օրէ ի օր անշնչելի դառնալով ինձի համար ստիպում եղայ նորէն Ֆի[ո]րենցիա վերադառնալ: Մեր վաճառականները գործին շուրջ այնպիսի բարոյական մթնոլորտ մը ստեղծած էին որ քիչ մը ազնութիւն ունեցող մարդ մը անկարող պիտի ըլլար հաշտեցնել ուղղամտութեան ամենատարրական սկզբունքները ինչ ինչ անձնասէր եւ անվայել միտումներու հետ: Ուստի որպէսզի գործը չվիժէ եւ միութիւնը մնայ՝ պարտքս համարեցայ հրաժարականս տալ:

Նորէն, ինչպէս միշտ, պիտի համեստօրէն ընեմ այն ինչ որ ձեռքես կուգայ ազգիս համար: Կը ցախիմ միայն որ այնքան փայփայած ցանկութիւնս՝ տեսնուի ձեզի հետ՝ չպիտի իրականանայ առայժմ:

Գիրքի հրատարակութիւնը, որու մասին ձեզի գրած էի, ես պիտի թողնեմ, յուսալով որ մասնախումբի միւս անդամները պիտի իրականացնեն⁵⁵:

Մնամ միշտ ձեր

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

ԺԵ.⁵⁶

Սիրելի Զարեան,

Ձեր նամակը ստացայ Մարսէլ, ուր եկայ հայկական հարցի վրայ բանախօսութիւն մը արտասանելու: Aixի մէջ ալ կրկնեցի այդ բանախօսութիւնը, յետոյ պիտի երթամ Bordeaux, եւ 6-7 օրէն կը դառնամ Փարիզ: Տխուր են լուրերը. մեր ազգը հիմայ ամբողջապէս մեծ ճիրանին մէջն է...⁵⁷

Չյուսահատինք, եւ աշխատինք մինչեւ վերջը, բայց շատ սեւ է եղեր մեր ազգին բախտը:

Չեր համերաշխութեան քայքայումը շատ ցաւ պատճառեց ինձի:

Մեր բախտը սեւ է, բայց մենք ալ տարօրինակ ազգ ենք, պատակտումի հիւանդութիւնը ունինք: Ամէն տեղ նոյնն ենք: Հոս ալ հայերը երկու մասի բաժնուած կը կռուին: Ամէն ջանք ըրի հաշտեցնելու, չյաջողեցայ:

Աստուած ողորմի մեզի:

Սիրով ձեր
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Մարտի, 30 մայիս 1918

ԺԶ.⁵⁸

Monsieur C. Zarian

Granina

Florence

(Italie)

Pernie, 21 օգոստ. 1918

Սիրելի պ. Չարեան,

Հոս, ուր քիչ մը հանգչելու եկած եմ, ստացայ ձեր սիրուն poésiesները: Շնորհակալ եմ: Մէկը դրկեցի Փարիզ, որ հրատարակուի ելլելիք թիւին մէջ. միւսներն ալ յաջորդ թիւերուն մէջ⁵⁹: Ամսու գլխուն Փարիզ կը դառնամ:

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԷ.⁶⁰

8-XI-18

2, Croix de Marbre, Nice

Սիրելի Չօպանեան,

Տխուր սիրտով ստացայ ձեր նամակը...⁶¹ Մինչեւ հիմայ ոչ մի լուրջ document հայերու մասին բան մը չ'ըստա: Ո՞ր կ'երթանք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջը: Սիրտս կ'այրի երբ կ'յիշեմ տխմարութեամբ դրոշմուած մեր «ներկայացուցիչներու» դէմքերը, դիւանագիտական այդ փոքրահոգի մուկերը: Ի՞նչ կարող ենք անոնցմէ սպասել: Խեղճ հայ ազգ -- եւ սակայն ինչքան գեղեցիկ է մեր դատը եւ ինչքան դիւրին է պաշտպանել զայն --

Ընտրութիւնները որոնց մասին կը խօսիք նշանակութիւն[ն]ին կորսնցուցած են: Անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտնելու է Կովկասահայութեան հետ եւ վաղն իսկ պոլսահայութեան հետ:

Եթէ ճամբաները բաց են նամակ մը գրեցէք կաթողիկոսին պարզելով հարցի բուն դրութիւնը եւ solution-եր պահանջելով: Ուրիշ միջոց չկայ:

Ի՞նչ եղաւ ֆրանսական թերթի հարցը:

Մնամ սիրով ձեր
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԺԸ.⁶²

Սիրելի պ. Չարեան,

Իմ բարեկամուիս կոմսուի տը Վիլնէով գեղեցիկ գաղափարը յղացած էր Նիսի մէջ հանդէս մը սարքել ի նպաստ հայ կարօտեալներուն, աջակցու-

քեանք abbé de Goudinի, ստացած էր gouverneur militaireին, maireին եւ préfetին հովանաորութիւնը, եւ ապրած պանդոկը հաճած էր իր խնդրանքով սրահը տալ. maire du jardintն նամակ ստացայ եւ երկու տողով պատասխանիս մէջ Մախօխեաններուն⁶³ եւ ձեր հասցէն տուի, առաջարկելով որ օգնէք իրեն եւ կոմսուիին այս գործին մէջ: Ինձմէ խնդրած են գալ conférence մը ընել այդ matinéeին (կամ soirééին). ընդունած են քեպտո այժմ շափազանց շատ բան կայ հոս ընելու, մտադիր էի գալ երկու օրուան համար:

Արդ, երէկ նամակ մը ստացայ կոմսուիին: Կը գրէ քէ ձեր եղբայրը⁶⁴ գացեր եւ իրեն ըսեր քէ հայ քօմիթէ մը կազմուեր է, որուն նախագահը ինք է, եւ այդ քօմիթէն որոշեր է եղեր միեւնոյն բանը ընել նոյն սրահին մէջ, նոյն անձնաորութեանց հովանաորութեամբ... ca n'est ni sérieux, ni correct: Պէտք է դարմանել այս սխալը: Նախաձեռնութիւնը առնող Ֆրանսացոց պէտք է քողով գործադրեն իրենց ծրագիրը, եւ դուք բոլորդ, Մախօխեանները եւ դուք պէտք է օգնէք իրենց: Այս է իմ կարծիքս, համոզուած եմ որ դուք ալ ինձի պէս կը մտածէք, եւ հարկ եղածը պիտի ընէք ձեր եղբայրը շիտակ ճամբուն մէջ դնելու համար:

Հազար բան կայ գրելիք՝ մեր դատին կացութեան մասին: Անհնար է նամակով: Մաչափն ըսեմ որ ça va mieux, Պոլիս՝ հրաշալի շարժում կայ Հայոց մէջ, հոս ալ՝ աւելի աղէկ կ'երթայ գործը:

Սիրով ձերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԹ.⁶⁵

[Նիս], 29-1-19

Սիրելի Չօպանեան,

Այստեղի հայերը ատենէ մը ի վեր կօմիտէ մը կազմած են, մեր որբերուն օգնութեան գալու համար եւ տալիք պարահանդէսի պատրաստութիւնները այսպէս տեսնուած էր, երբ, բոլորովին պատահմամբ, իմացան որ դուք մտադրութիւն ունիք հոս գալու, դասախօսութիւն մը ընելու համար:

Ռատի, կ'ըսէ եղբայրս, համաձայնեցան ձեր բարեկամներու հետ, որ պարահանդէսէն [յ]տոյ, շքեղ երեկոյք մը սարքեն ձեր մասնակցութեամբ:

Կօմիտէի անդամները կը զարմանան, որ ձեր բարեկամ տիկինը այդպիսի նամակ մը գրած է, չը նայած որ իրեն բացատրած են գործի իսկական դրութիւնը: Չը մոռնանք նաեւ որ նպատակը նոյն[ն] է:

Ես Կօմիտէի անդամ չեմ եւ իմ մասնակցութիւնս բացարձակապէս մերժած եմ, սկզբունքով դէմ լլլալով --մեզի համար այդպիսի վճռական բոպէին--այդ տեսակ ձեռնարկներով զբաղուիլը:

Ձեր բարեկամութիւն ինձի դիմած չէ, այլ դիմած է պ. Մախօխեանին:

Այն ու ամենայնիւ, եթէ բանով [մը] ձեզ կարող եմ օգնել, ձեր տրամադրութեան տակն եմ: Եղբայրս պիտի գրէ ձեզի:

Մնամ սիրով

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Միրելի բարեկամ,

Ներեցէք որ մինչեւ հիմա չը կարողացայ պատասխանել ձեր նամակին⁶⁷.
հիւանդ էի եւ գրադամ:

Կ'երեւայ նախախնամութիւնը կ'ուզէ որ բոլոր տանջանքներէն ընպենք
ազատութեան պայծառ օրին հասնել առաջ: Ի՞նչ ըրած. կազմակերպիչն եւ
յուսանք: Կովկասահայաստանի անկախութիւնը արդէն մեծ բայլ մըն է դէպի
լաւագոյնը եւ ես վստահ եմ որ Տաճկահայաստանի մէկ մասն ալ պիտի մեզի
անցնի: Կը մնայ *բարոյապէս* պատրաստիլ ազատութիւնը վայելելու համար:
Ազգը աշխարհագիտական կամ տեղային կամ լեզուական քանակութիւն չէ,
այլ բարոյական խորհուրդաստեղծ կապակցութիւն մըն է գոր պետք է ստեղ-
ծել աշխատելով անդադար: Հայ ազգը քանաստեղծները եւ բարոյագէտները
պիտի ստեղծեն, թէ չէ ի գուր պիտի կորչի դարաւոր գոհաբերութիւնը: Այդ մա-
սին եթէ ժամանակ ունենամ պիտի յօդած մը գրեմ ձեր հանդէսի[ն] համար⁶⁸:
Բայց կարելի է դեռ ժամանակը չէ...

Մնամ սիրով միշտ ձեր
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԻԱ.⁶⁹

[1945]⁷⁰

Միրելի բարեկամս,

Շատոնց է որ ստացեր եմ ձեր նամակը⁷¹, ինչպէս եւ ձեր նոր գործը, *Նար*
լերան վրայ ստուար վէպը⁷²: Ներեցէք այսքան ծայրայեղօրէն ուշ պատաս-
խանելուս: Ուշանալուս պատճառներէն մէկը,-- եւ գլխաւորը-- բազմակերպ
աշխատանքներով անվերջօրէն ծանրաբեռնուած ըլլալս է. ուրիշ պատճառ մը
իմ փափաքս էր՝ արագ ու չոր նամակի մը տեղ՝ քիչ մը ուշ գրել, վերջը երկար
նամակ մը գրել ձեզի (ա՛յնքան ատեն է որ իրարմէ հեռու ենք, ինչե՛ր անցան
անկից ի վեր, ի՛նչքան բաներ ունինք իրարու ըսելու). երրորդ պատճառ մը,
այն է որ կ'ուզէի նամակիս հետ յօդուած մը դրկել ձեր Armenian Quarterlyին⁷³
համար:

Այսօր, կը նկատեմ որ լռութիւնս աններելի չափով երկարած է եւ կը խոր-
հիմ որ լաւագոյն է մտերմական երկար նամակները աւելի խաղաղ ու նորմալ
ապագայ օրերու յետաձգել եւ գէթ հակիրճ պատասխան մը փութացնել ձեր
սիրուն նամակին: Նոր յօդուած մը ձեր թերթին համար չկրցայ գրել, բայց կը
դրկեմ ձեզի գրութիւն մը որուն անգլիերէն քարգմանութիւնը ձեր թերթին մէջ
հրատարակելնիդ մեծ հաճոյք պիտի պատճառէր ինձի: Ատիկա այն ճառն է
գոր ես արտասանեցի Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ՝ հանգուցեալ Ռուզվէլթ
նախագահի յիշատակին նուիրուած հոգեհանգստեան պատարագէն յետոյ⁷⁴:
Ներկայ էին բազմաթիւ հայրենակիցներ եւ ամերիկեան, խորհրդային դես-
պանատուներու, ֆրանսական կառավարութեան, հրէից Grand Rabbին ներ-

կայացուցիչներ: Յետևեալ օրը այդ ճառին պատճենը դրկեցի ամերիկեան դեսպանին եւ իրմէ ստացայ նամակ մը որով իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ, Ամերիկայի հանդէպ այդ ճառով արտայայտուած համակրութեան համար: Ինչպէս պիտի տեսնէք այդ ճառին մէջ միայն Ռուզվելթի մեծ դերին չէ որ homage բրած եմ, այլ եւ հայասէր Ամերիկացիներու ամբողջ փաղանգին: Ամերիկեան կառավարութիւնը Հայաստանի հոգատարութիւնը շատանձնելով մեծ վնաս հասցուց մեր ազգին բայց Նիր Իսթ Բիլիֆի⁷⁵ ղեկավարները ահագին շնորհք ըրին մեզի, տասնեակ հազարաւոր հայ երիտասարդներ փճացումէ ազատեցին: Կ'ուզէի որ Ամերիկացիք ձեր հանդէսին շնորհիւ ծանօթանային այդ գրութեանս, ուր ոչ միայն երախտագիտութիւն կը յայտնեմ հայասէր Ամերիկացիներուն, այլ եւ ներկայ բաղդորոշ բոլորին Ամերիկեան Ազգին մեր սոսաւումն ալ կը զգացնեմ: Երանի թէ ժամանակին ձեր ձեռքը հասներ այս նամակս եւ կարենայիք ձեր հանդէսի առաջին թիւին մէջ դնել զայն:

Երկրորդ թիւին համար պիտի գտնեմ ուրիշ գրութիւն մը՝ հայ ժողովրդի քաղաքակրթական ուժ[ն ու] արժէքը ցոյց տուող. ֆրանսերէն բնագիրը հոս brochureով մը պիտի հրատարակուի:

Վերջերս Մարտլլէն գիս հրատարած էին թրքահայ դատի մասին հոն սարքուած միթինկին բանախօսելու. ձեր վէպը հետս տարի (հոս այս խճողեալ կեանքիս մէջ անհնար է կարդալ այդպիսի խոշոր գործ մը) եւ կ'ետն աւելին կարդացի շոգեկառքին մէջ: Մեծարժէք գործ մըն է. մնացեալն ալ անշուշտ պիտի կարդամ ի մօտոյ:

Մեծագոյն բաղձանքս է՝ անմիջապէս որ լաւագոյն կացութեան մը առջեւ գտնուինք՝ հանրային գործունէութեան ախտէն ազատել զիս եւ ամբողջութեամբ նուիրուիլ գրականութեան. բայց ե՞րբ պիտի գայ այդ երանելի օրը:

Սիրալիր բարեմներս մատուցէք prof. Grégoireին⁷⁶, որուն հետ սրտագին բարեկամական կապեր ունիմ:

Ձերն բարեմներով
ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԲ.⁷⁷

14-1-46
11 West 42nd St.
New York, NY

Սիրելի բարեկամ,

Նամակս ուշացաւ. այստեղ ամէն մարդ հիւանդացել է կամ հիւանդանալու վրայ [է] եւ ես էլ իմ տուրքս վճարեցի համաճարակին, մօտ 20 օր անկողին մնալով: Այդ եւ ուրիշ պատճառներով Quarterly-ին ուշացաւ եւ միայն այս ամսի վերջը պիտի կարողանայ լոյս տեսնել⁷⁸:

Quarterly-ի մասին, վախում եմ, դուք դուրիմացութեան [sic] մէջ էք: Այն պիտի լինի La Revue des Et[udes] Arm[é]niennes⁷⁹[ի] նման, գուտ գիտական, առանց քաղաքական որեւէ ձգտումի: Ուսումնասիրութիւնները եւս չպիտի ժո-

ղովրդական, պրոպագանդային ձեռով գրեն, այլ խիստ կերպով պիտի նւիրեն այն գիտերին, որ գիտնականները անում են մեր լեզուի եւ արեւտի մարգում: Այդպիսի պատճառներով խմբագիրների ժողովը անյարմար դատեց ձեր այնքան գեղեցիկ ճառը Բուզվելուի մասին (այդ մասին կարծիքները տարբեր են այստեղ) տպել: Այդ պարագան խնդրեմ աչքի առաջ ունենաք ձեր յաջորդ գրութիւնների ժամանակ: Շատ լաւ պիտի անէք եթէ մի երկու յօդած նւիրէիք մեր միջնադարեան բանաստեղծներին, ինչպէս արած էք անցեալում կամ քննական տեղեկութիւն տալիք հայ մշակոյթին նւիրած նոր օտար գրքերի մասին: Արդէն, երբ առաջի քիւր ստանաք, պիտի տեսնէք հանդէսի քնոյթը: Երկրորդ քիւր պիտի լոյս տեսնի երեք ամսից, բայց նիւթերը պէտք է ձեռքիս մէջ լինեն Փետրուարի վերջերը⁸⁰:

Յուսամ առողջ էք եւ արդի ֆրանսական պայմանները տանում էք [1 բառ. անընթ.]...

Մնամ շատ սիրով

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸¹

9-1-50

Forio d'Ischia (Napoli)

Italia

Սիրելի Չօպանեան,

Վերջերս «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ կարդացի Իսրայէլ Օրիի շուրջը տեղի ունեցող բանավեճը եւ այնտեղից իմացայ, որ Պր. Քիւրտեանը⁸² յօդածներ է գրել այդ անձնատրուքեան շուրջը «Անահիտի» մէջ: Արդ Իսրայէլ Օրին ինձ էլ է հետաքրքրում⁸³ եւ պիտի ուզէի, եթէ կարելի լինէր, այդ յօդածները ունենալ: Պիտի ուզէի, բնականաբար, անհրաժեշտ ծախքերը վճարել:

Երեւակայեցէք որ մինչեւ հիմա չգիտէի իսկ, որ «Անահիտը» սկսել էք վերահրատարակել⁸⁴, ինչ որ ցոյց է տալիս ինչքան կողմացած ենք ամենքս ասորում: Իսկ ես՝ բառին բուն նշանակութեամբ. Իսկիայում ոչ հայ կայ եւ ոչ քերք կամ գրականութիւն: Ներկայ է ամբողջ Միջերկրականը իր յուշերով եւ իր արկածներով: Ինչ որ քիչ բան չէ:

Եթէ պայմանները ներեն, կարող է պատահել, որ այս գարնան մի քանի շաբաթով գամ Պարիզ եւ այդ պարագային ուրախ պիտի լինեմ ձեր ձեռքը բարեկամաբար սեղմելու:

Ձեր

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԻԳ.⁸⁵

Փարիզ, 23 Յունուար 1950

Սիրելի Չարեան,

Ձեր նամակը ստացել եմ բաւական օր առաջ: Ներեցէք ուշ պատասխանելուս: Վերջերս չափազանց բեռնատրուած էի (ու եմ տակաւին) այլազան ստիպողական աշխատանքներով, ինչպէս եւ նիւթական դժուարութիւններով

(որոնց հետեւանքով *Անահիտի* 1949ի երկրորդ քիւր շկրցայ հրատարակել ու որոշած են հրատարակել Ապրիլին 1950ի առաջին քիւին հետ)⁸⁶: Այս է պատասխանին ուշանալուն պատճառը: Այս նամակիս հետ կը դրկեն *Անահիտի* վերջին երկու քիւերը, որոնց մէկուն մէջ երեցաւ Քիւրտեանի յօդուածը Իսրայէլ Օրիի մասին: Չեն ծածկեր որ դժկամակութեամբ հրատարակեցի Քիւրտեանի յօդուածը, ուր իբր հասարակ խաչագող մը կը ներկայացուի հայ մը գորցարդ կը համարէինք մեր Ազգային Դատի նոր ժամանակներու մեր առաջին ծառայողներէն մին, բայց փաստեր կան Քիւրտեանի յօդուածին մէջ: Հաւանական է ըստ իս որ Օրի եղած է ազգասէր գործիչ մը, որ խաչագողական միջոցներու ալ դիմած է իր ազգասիրական խտելին իրականացնելու համար. այդ մասին երկտող մը պիտի դնեն *Անահիտի* յառաջիկայ քիւի քրոնիկիս մէջ⁸⁷:

Եթէ Փարիզ գաք ի մօտոյ, ինչպէս կը յուսադէք ձեր նամակով, շատ ուրախ պիտի ըլլամ ձեզ տեսնելով մեր երկուքին ալ սիրելի հարցերու վրայ ձեզի հետ շաղակրատելով:

Երբ ինձի տաք ձեր որոշ հասցէն, հաճոյքով *Անահիտը* ձեզի պիտի դրկեն բարեկամութեամբ:

Ջերմ սիրով

Չերդ

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԵ.⁸⁸

4-2-50

Ֆորիօ

Սիրելի Չօպանեան,

Երէկ, Հոռմից վերադարձիս, գտայ ձեր սիրալիր նամակը եւ երկու քիւ Անահիտները: Շատ եւ շատ շնորհակալ եմ, սակայն Քիւրտեանի առաջի գրածքը «Կղեմէս ԺԱ պապը եւ Իսրայէլ Օրին», տալիս Անահիտի Յուլիս-Դեկտեմբեր քիւ մէջ (1947) մոռացել էր դրկել: Յատուտ եմ, որ ձեզ այսքան ձանձրոյք են տալիս, բայց այստեղ եւ կամ Հոռմում ոչ մի կարելիութիւն կայ հայ հրատարակութիւններ ձեռք բերելու: Երեւակայեցէք այնտեղի մեր երանելի վարդապետները ինձանից է որ հայ թերթեր են խնդրում եւ Լիբանանում ինչ-որ հրատարակող խեղճ կրօնական թերթից գատ⁸⁹ ուրիշ տեղեկութիւն չունեն հայ կեանքի եւ հայ գրականութեան մասին:

Ահա մէկ տարի է որ ապրում եմ այս կողմ վրայ --միջոցներս չեն ներում մեծ քաղաքում ապրելու-- եւ ինչպէս երեսում է դեռ պիտի մնամ բաւականի երկայն ժամանակ: Ուստի հասցէս մնայուն է եւ ինձ կարող էք միշտ գրել այստեղ:

Եթէ գարնան պահին կարողանամ գալ Պարիզ, ինչպէս իմ ցանկութիւնս է, ձեզ հետ տեսնիլը եւ շատ բաների մասին խօսելը առաջին նպատակներիցս մէկը պիտի լինի: Առայժմ դրկում եմ ձեզ իմ ջերմ բարեւներս եւ բարեկամական զգացմունքներիս արտայայտութիւնը:

Կ. ՉԱՐԵԱՆ

Սիրելի Ջարեան,

Ստացայ ձեր նամակը: Ներեցէք *Անտիսի* ձեր ուզած թիւը ուշ դրկելու: Պէտք էր փնտռել հին թիւերու շեղակոյտին մէջ. ընելիք շատ ունէի այս վերջերս. գէշ հարբուխ մըն ալ զիս տկարացուց. այդ պատճառով կը բացատրուի յապաղումս:

Այս առտու կատարեցի հարկ եղած փնտռումը: Գտայ ձեր ուզած թիւը եւ այսօր գայն կ'ուղարկեմ ձեզի:

Երբ Փարիզ գաք -- ինչպէս կը գրէք ձեր նամակին մէջ, մեծապէս ուրախ պիտի ըլլամ ձեր այցելութիւնը ընդունելով եւ ձեզի պէս մտաւորական բանկագին եղբօր մը եւ վաղեմի սիրելի բարեկամի մը հետ օրուան հարցերուն շուրջ շաղակրատելով:

Ձերն սիրով
Չերդ Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԻԷ.⁹¹

26-5-50

Ֆօրիօ

Սիրելի Չօպանեան,

Երեւակայեցէք որ ձեր յօրելեան[ի] հրատերը միայն երկ ստացայ...⁹² Թէ չէ անպատճառ մի հեռագիր կը դրկէի. շատ ցաւում եմ, որ Պարիզ գալս այս գարնան ջուրը ընկաւ. չափազանց շատ զբաղումներ եւ, ինչպէս միշտ, նիւրապան դժուարութիւններ արգելք եղան: Ո՞վ է իմանում. կարելի է աշնան մնա[յ]... Chi lo sa?⁹³

Ամենայն դէպս ջերմ մաղթանքներ եւ դեռ երկայն երկայն կեանք եմ ձեզ ցանկանում: Չեր պարագան եզակի է մեր գրականութեան պատմութեան մէջ եւ քաջալերիչ:

Ձերն բարեկերով
Կ. ՉԱՐԵԱՆ

ԻԸ.⁹⁴

Փարիզ, 30 Մայիս 1950

Սիրելի Ջարեան,

Ստացայ ձեր նամակը, որուն մէկ երրորդը հազիւ կրցայ «զուծել». կ'ենթադրեմ որ յօրելեանիս առթիւ բարեկամական զգացումներ յայտնած էք, բայց ձեր գիրը որ առենով շատ յստակ էր, հիմայ կը մնայ *élégant* եւ խորհրդաւոր, դժուարընթեռնի, հանելուկային: Ընդհակառակութիւններ յայտնելու համար լաւագոյն ձեր կը նկատեմ ձեզի իբր նուէր դրկել բանաստեղծութեանցս լիատակար հաւաքածուն որ նոր լոյս տեսաւ⁹⁵: Առաջին անգամն է որ այդ բոլոր քերթուածներն ու տաղերը մէկ հատորի մէջ ամփոփուած լոյս կը տեսնեն: Գոհ պիտի ըլլամ թէ հաճիք ձեր տպատրութիւնը հաղորդել ինձի, բայց ճիգ մը ընելով որ ձեր գիրը աւելի դիւրընթեռնի ըլլայ:

Ձերն սիրով

Սիրելի Չարեան,

Մասնաւոր հաճոյքով կարդացի բանաստեղծութեանցս հաւաքածոին նուիրուած ձեր նամակը⁹⁷: Գիտեմ որ դուք բժախնդիր խստապահանջ գրական քննադատ մըն էք, ինչպէս որ պէտք է ըլլալ, ինչպէս եւ եմ ինքս ալ: Գնահատման ձեր ջերմ տողերը իմ քերթուածներու մասին ատով աւելի ես արժէքաւոր կը դառնան ինձի համար: Գրական քննադատը որ կայ իմ մէջս կը խորի ինքն ալ ձեզի պէս թէ իմ այլազան արտադրութեանցս դէզին մէջ բանաստեղծութիւններս եմ որ կեանքիս էական գործը կը կազմեն:

Յաւալի է որ այս տարի չալիտի կարենաք Փարիզ երեւում մ'ընել: Ուրեմն «ցտեսութիւն» ըսենք գալիք տարուան համար: Եկէք, եթէ կարելի է, աշնան, վասն զի զարնան 2-3 ամսուան թերեւս հեռանամ Փարիզէն, ու եթէ զար հոս, անպատճառ պիտի ուզեմ ձեզ տեսնել. շատոնց [է] որ իրար չենք տեսներ եւ կարօտցած եմ ձեզ: Մտիկ մի՛ ընէք անոնց որ կ'ըսեն թէ Փարիզը առաջուան Փարիզը չէ. ան մտաւորական նուրբ եւ ջերմ մթնոլորտով անզուգական քաղաքն է միշտ:

Սիրով ձերդ
Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Կոստան Չարեան, «Տեղի, Ժամանակի եւ Գրողի Մասին», *Սովետական Գրականութիւն*, 6, 1970, էջ 102-103, հմտ.՝ նոյն, *Նաաստոմար*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 582-583:
- ² Այս շրջանի քղապետութեան հիմամբ հրատարակած ենք յօդուած մը (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի “Կէս Գիշերէն Մինչեւ Արշալոյս”», *Յատաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Դեկտեմբեր 1990), որ ընդլայնուած ու վերամշակուած կերպով յետագային մաս կազմած է մեր *Կոստան Չարեանի Շուրջ* հատորին (Անթիլիաս, 1998, էջ 88-125):
- ³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի Նամակները “Երեք Երգեր” ու Առիթով», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-12, 1993, էջ 245-247:
- ⁴ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁵ Կուլիելմօ Ֆետերօ (1871-1942), իտալացի պատմաբան եւ հրապարակագիր:
- ⁶ Ֆլորանսի «Փրօ-Արմենիա» կոմիտէն Չարեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած է 1916ի վերջերը:
- ⁷ Հայ Մտաւորական Միութիւնը Չօպանեանի եւ այլոց նախաձեռնութեամբ կազմուած էր Փարիզի մէջ 1916ին:
- ⁸ Նշան Տէր-Ստեփանեան (1879-1958), իտալահայ հանրային գործիչ:
- ⁹ Կ'ակնարկէ Ֆլորանսի հայասիրական մեծ հանրահաւարին, որ տեղի ունեցած է Յունիս 9, 1917ին եւ ուր կարդացուած է յիշեալ հոշակագիրը:
- ¹⁰ Հոշակագրին մէջ «հինգ մեծ ժողովրդավարութիւններէն» պահանջուած է, որ «*Լեհաստանի նման, աշխատին Հայաստանը վերականգնել իբրեւ ազատ եւ անկախ ազգ*»:

- ¹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2117:
- ¹² Թերթերուն կտրօնները տե՛ս նամակին կից՝ «La grande manifestazione 'Pro Armenia' nel Salone dei Cinquecento in Palazzo Vecchio», *La Nazione*, 11 Giugno 1917; «Dimostrazione pro-Armenia nel Salone del Cinquecento», *Il Nuovo Giornale*, 11 Giugno 1917; «Un meeting imposant en faveur de l'Arménie», *L'Italie*, 14 Juin 1917: Հմմտ.՝ «Հայասիրական Շարժումը Երոպայի Աջ», *Արածնունդ*, 14 Յուլիս 1917, էջ 15-27:
- ¹³ Կ'ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան:
- ¹⁴ Կ'ակնարկէ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներուն, որոնցմէ Պօղոս Նուպարը (1852-1930) օրինակ, արդէն 65 տարեկան էր:
- ¹⁵ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ¹⁶ Ռաֆայէլ Պազարճեան (1879-1922), իտալահայ բժիշկ, փիլիսոփայ, հանրային գործիչ:
- ¹⁷ *Արածնունդ* (Փարիզ, 1917-1921), հասարակական-գրական երկշաբաբաբերթ, որ 1918-1919ին լոյս տեսած է Չօպանեանի խմբագրութեամբ:
- ¹⁸ Արշակ Չօպանեան, «Բուն Խնդիրը», *Արածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1917, էջ 38-42:
- ¹⁹ Լեւոն Համբարձումեան, *Արածնունդի* արտօճատերը:
- ²⁰ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ²¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ²² Կ'ակնարկէ հիսիսային ճակատին վրայ իտալական բանակին ջախջախումին՝ Աատրիոյ կողմէ, որուն յաջորդած է աստրիական ներխուժումը:
- ²³ Նոյեմբեր 6, 1917 բռակիր նամակը եւ Ֆեռերոյի պատասխանը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Արածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 42, հմմտ.՝ Արշակ Չօպանեան, *Նամականի*, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1980, էջ 132 եւ 415:
- ²⁴ Տե՛ս՝ Չարեանի Նոյեմբեր 23, 1917ի նամակը Չօպանեանին (ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2119), որ գրուած է պատռուած բոլորի վրայ. բնագրի վնասուած վիճակին հետեանքով կարելի չէ գայն հրատարակել: Հոն Չարեան կը խօսի Միլանի ցոյցի յետաձգումին, իր Ֆրանսա երթալու ծրագրին, *Արածնունդին* ողարկած իր բանաստեղծութիւններուն եւ Ֆեռերոյին դրկած Չօպանեանի նամակին մասին:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120:
- ²⁶ Տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Մանրանկարներ», *Արածնունդ*, 1/14 Յունուար 1918, էջ 18-19, «Աղօթք», *Արածնունդ*, 1 Մարտ 1918, էջ 106, «Չմեռային», *Արածնունդ*, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 133, «Սուգի Երգ», *Արածնունդ*, 14 Ապրիլ 1918, էջ 180-181: *Արածնունդի* մէջ լոյս տեսած Չարեանի բանաստեղծութիւնները յետագային մաս կազմած են *Օրերի Պոսակը* հատորին (Պոլիս, 1922):
- ²⁷ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2118:
- ²⁸ Ամենայն հաւանականութեամբ, կ'ակնարկէ Դաշնակից Ուժերուն կողմէ Երոսաղէմի գրաւումին՝ Առաջին Աշխարհամարտին (Դեկտեմբեր 11, 1917): Այս տեղեկութեան հիմամբ, ճշգրտած ենք նամակին բուագրութիւնը:
- ²⁹ Ուղերձը լոյս տեսած չէ:
- ³⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, ք. 2120: Այս նամակին առաջին հրատարակութիւնը, որոշ անճշդութիւններով, տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, *Նաատումար*, Երեւան, 1999, էջ 607:
- ³¹ Թուագրումին վերականգնումը մերն է:
- ³² Նամակին կից պահպանուած է ճառի իտալերէն ձեռագիրը, որ նոյնպէս լոյս տեսած է տե՛ս «Orazio Bacci, Sindaco di Firenze, e Morto», *Armenia*, diciembre 1917, էջ 61:

- ³³ Օրացիո Պաշչի (1865-1917), գրականագետ, Ֆյորանսի քաղաքապետ եւ «Փրօ-Արմենիա» Կոմիտէի անդամ:
- ³⁴ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ³⁵ Տե՛ս՝ «Հայ Դամբանական Մը Օ. Պաշչիի Վրայ (Կ. Չարեան)», *Վերածնունդ*, 14 Փետրուար 1918, էջ 84-85 (խտալերէնէ բարգմանութիւնը՝ Միհրան Տամատեանի): Վերահրատարակութիւնը տե՛ս՝ Չարեան, *Նաստամար*, էջ 117-118: Սխալմամբ նշած էինք որ այս բարգմանութիւնը ֆրանսերէնէ կատարուած էր (Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 129):
- ³⁶ Կապրիէլէ Տ'Անունցիօ (1863-1938), իտալացի նշանաւոր գրագետ, հանրային գործիչ:
- ³⁷ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2121:
- ³⁸ Կ'ակնարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին, որ Ռուսաստանի Սովնարկոմի (Ժողովուրդի Կոմիսարներու Խորհուրդի) կողմէ որդեգրուած է Յունուար 11, 1918ին, Լենինի ու Ստալինի ստորագրութեամբ: Այդ հրովարտակը, որուն նախագիծը պատրաստած էր Վահան Տէրեանը, կը հռչակէր Արեւմտեան Հայաստանի ինքնորոշման իրաւունքը, բայց միաժամանակ կը հրահանգէր ռուսական զօրքերուն պարպումը անոր հողային տարածքէն եւ հայկական զինեալ զօրամասերու կազմակերպումը անոր ինքնապաշտպանութեան համար:
- ³⁹ Ֆիլիփօ Մետա՝ Իտալիոյ Ելենտից նախարար:
- ⁴⁰ Նամակը գրած էր Հ. Գարրիէլ Նահապետեանը, որուն մասին Չարեան ակնարկած է Չօպանեանին ուղղուած Յունուար 23, 1929 նամակով (տե՛ս՝ Վարդան Մատթեոսեան, «Կոստան Չարեանի Նամակները», էջ 246):
- ⁴¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122:
- ⁴² Չեռագիրը պահպանուած է: Գրութեան իտալերէն բնագիրը եւ հայերէն բարգմանութիւնը տե՛ս՝ «Հայաստան եւ Իտալիա», *Վերածնունդ*, 15 Մարտ-1 Ապրիլ 1918, էջ 144:
- ⁴³ Իզիտորօ Տէլ Լունկոյի գրութեան կողքին, հրատարակուած է նաեւ Պոլոնիայի Համալսարանի դասախօս Ալֆրետօ Կալլեթթիի իտալերէն գրութիւնը՝ հայերէն բարգմանութեամբ («Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 144-145):
- ⁴⁴ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2123:
- ⁴⁵ Գրութիւնը հրատարակուած չէ: Ֆրանսերէն բնագիրը տե՛ս՝ Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2122: Չարեանի ներածական տողերուն («Vecchi-ն որդին է Garibaldi-ի ազատագրական շարժման մէջ մեծ դեր ունեցած Օ. Vecchi-ին: Իտալական Loti-ն է եւ ծովային խնդիրներու մէջ ամենահեղինակաւոր գրագետը») կը հետեւի գրութիւնը՝ Չարեանի ձեռագրով ու հեղինակի ստորագրութեամբ՝ Jack La Bolina գրչանունով (Չարեան գրութիւնը հաւանաբար բարգմանած է իտալերէնէ) .- «Les relations entre l'Italie et l'Arménie sont si anciennes, que dans un des nos patois, le patois piémontais, l'abricot s'appelle "armugnan", dans le patois venitien "armenini". Au temps de la première croisade les rapports furent très suivis. Bos[h]emont de Tarente, normand de Sicile, en fondant le principauté d'Antioche qui dura à peu près 150 ans, ouvrit aux italiens les routes commerciales de la petite Arménie. De Constantinople les marchants genois se lancèrent sur d'autres routes, qui venirent à la Grande Arménie, et un des principaux entrepôts du commerce genois dans le mer Noir étant Trébisonde, port naturel des hautes plateaux arméniens. Le voeu de l'Italie est que ces vieilles relations que la domination turque a interrompu se reprennent. Jack la Bolina»:
- ⁴⁶ Ելենտից Նախարար (իտալերէն):

- 47 Մետալի հայանպաստ յօդուածներուն մասին, տե՛ս՝ «Revue et Journaux», *La Voix de l'Arménie*, 1 Janvier 1918, p. 29-30:
- 48 Կ'ակնարկէ «Թրքահայաստանի Մասին» հրովարտակին. տե՛ս՝ ծնթ. 38:
- 49 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2124:
- 50 Այս մասին, տե՛ս «Հայաստան եւ Իտալիա», էջ 166:
- 51 1910ականներէն Մխիթարեան միաբանութեան ապրած տազնապին մասին, տե՛ս՝ Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 94-99:
- 52 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2125:
- 53 Կ'ակնարկէ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին:
- 54 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2126:
- 55 Այս գիրքը լոյս տեսած չէ:
- 56 ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- 57 Կ'ակնարկէ բրբական յառաջխաղացքին եւ Մայիս 1918ին՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան անկախութիւնը կանխող քառսային ու անորոշ վիճակին:
- 58 ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- 59 Կոստան Զարեան, «“Գիշերը Տունս Պատել Է...”», *Վերածնունդ*, 14 Սեպտեմբեր 1918, էջ 360, «Մոռյլ Այս Միզում», *Վերածնունդ*, 14 Հոկտեմբեր 1918, էջ 403, «Պատկեր», «Զինց Օղումը», *Վերածնունդ*, 1-14 Նոյեմբեր 1918, էջ 424:
- 60 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2127:
- 61 Չօպանեանի այդ նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- 62 ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, p. 83:
- 63 Կ'ակնարկէ ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեանին (1869-1937):
- 64 Կ'ակնարկէ երաժիշտ Լեւոն Եղիազարեանին (?-1927):
- 65 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2129:
- 66 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2130:
- 67 Չօպանեանի նամակը ԳԱԹի մէջ պահպանուած չէ:
- 68 Նման յօդուած գրուած չէ:
- 69 ԳԱԹ, Կոստան Զարեանի ֆոնտ, քիւ 83:
- 70 Նամակը անբուակիր է, գրուած է 22 Օգոստոս 1945էն ետք:
- 71 Կոստան Զարեանի 22 Օգոստոս 1945ի նամակը (ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2165) կէս պատուած վիճակի մէջ պահպանուած է. անկէ միայն կարելի է հասկնալ, թէ ան գրած է Չօպանեանին *Armenian Quarterly*ին աշխատակցութեան հրատիրելու նպատակով:
- 72 Կոստան Զարեան, *Նաւը Լեւրան Վրայ*, Պոստըն, 1943:
- 73 *Armenian Quarterly*, ԱՄՆի առաջին անգլերէն հայագիտական հանդէսը, որ լոյս տեսած է 1946ին Նիւ Եորքի մէջ, Զարեանի խմբագրութեամբ (ընդամէնը երկու քիւ):
- 74 Ճառին հայերէն բարձմանութիւնը տե՛ս՝ Արշակ Չօպանեան, «Աճերիկեան Ազգն Ու Հայ Ժողովուրդը (ճառ արտասանուած Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, Մայիս 6-ին)», *Հայաստանի Կոչնակ*, 30 Յունիս 1945, էջ 605-608:
- 75 Near East Relief (Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց) 1915-1930ին հայ որբախնամութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցած կազմակերպութիւն: Ներկայիս կը կոչուի Near East Foundation:
- 76 Անրի Կրեկոսար (1881-1964), պելճիբացի քիւզանդազէտ, որ պատերազմի Նիւ Եորք ապաստանած էր եւ մաս կը կազմէր *Armenian Quarterly*ի խմբագրութեան:
- 77 ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, p. 2166:
- 78 Առաջին քիւր լոյս տեսած է Ապրիլ 1946ին:

- ⁷⁹ *Revue des Etudes Arméniennes*, Փարիզի մէջ 1964էն լոյս տեսնող հայագիտական հանդէս, որ առաջին շրջանով լոյս տեսած էր 1920-1933ին:
- ⁸⁰ Չօպանեանէն որեւէ նիւթ լոյս տեսած չէ հանդէսին մէջ:
- ⁸¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2167 (մեքենագիր):
- ⁸² Յարութիւն Բիրտեան, «Նոր Նիւթեր Իսրայէլ Օրիի Մասին», *Անահիտ*, Յունուար-Յունիս 1949, էջ 11-22:
- ⁸³ Չարեան ծրագրած է Իսրայէլ Օրիին նուիրուած վէպ մը գրել, որ իրականացած չէ:
- ⁸⁴ Բ. Աշխարհամարտին պատճառով 1940ին ընդհատուել էտք, *Անահիտի* հրատարակութիւնը վերսկսած է 1946ին:
- ⁸⁵ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 83:
- ⁸⁶ *Անահիտը* դադրած է 1949ին:
- ⁸⁷ Չօպանեան չէ անդրադարձած Իսրայէլ Օրիի հարցին *Անահիտի* վերջին Յուլիս-Դեկտեմբեր 1950 թիւին մէջ:
- ⁸⁸ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2168 (մեքենագիր):
- ⁸⁹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ 1947էն Պէյրութ լոյս տեսնող *Մասիս* պարբերականին:
- ⁹⁰ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹¹ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, ք. 2169:
- ⁹² Չօպանեանի գրական գործունէութեան 65ամնայ յրելեանը տօնուած է Մայիս 14, 1950ին Փարիզի մէջ:
- ⁹³ Ո՞վ գիտէ (խտալերէն):
- ⁹⁴ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83:
- ⁹⁵ Արշակ Չօպանեան, *Բանաստեղծութիւններ*, Փարիզ, 1950:
- ⁹⁶ ԳԱԹ, Կոստան Չարեանի ֆոնտ, ք. 83 (առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Չարեանական Նամականի», *Յառաջ - Միտք Եւ Արունստ*, Յունուար 1995): Նամակին սեւագրութիւնը (Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, IV բաժին, ք. 97) տե՛ս՝ Չօպանեան, *Նամակակնի*, էջ 338. Կան որոշ կասկածելի վերծանումներ, նաեւ տարբերութիւններ՝ վերջնական բնագրին հետ:
- ⁹⁷ Նամակը ԳԱԹի Ա. Չօպանեանի ֆոնտին մէջ չկայ:

FROM THE LETTERS EXCHANGED
BY KOSTAN ZARIAN AND ARSHAG TCHOBANIAN
(summary)

VARTAN MATIOSSIAN

Kostan Zarian (1885-1969) and Arshag Tchobanian (1872-1950), two important names of twentieth-century Armenian literature, maintained a literary friendship for almost half a century. Although their correspondence has not reached us in its entirety, the letters available give us a useful and, at times, revealing insight into their relationship, as well as into political and literary issues of the time. Some excerpts have been published by the author, who now presents an annotated edition of twenty-nine letters exchanged by the two literati (seventeen by Zarian and twelve by Tchobanian) during three periods (1917-1919, 1945-1946 and 1950) and currently kept in the Museum of Literature and Arts (Yerevan). A series of letters written by Zarian from 1922-1931 remains unpublished, since the whereabouts of Tchobanian's answers for that period are not known yet.